User, Hatice Şirin (2011). "Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katun* ve *kunçuy*", Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalin (Yay.), *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 281-294.

RUNİK TÜRK YAZITLARI ÇERÇEVESİNDE *KATUN* VE *KUNÇUY*

Özet

Bu makalede Runik Türk yazıtlarında *katun* ve *kunçuy* sözcüklerinin yer aldığı cümleler incelenerek, sözcüklerin anlam ve kullanım alanları, *katun* ve *kunçuy*lar anısına yoğ töreni yapılıp yapılmadığı, yazıt dikilip dikilmediği tartışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Runik Türk Yazıtları, *katun*, *kunçuy*

Abstract

In this article the semantic field of the words *katun* "queen" and *kunčuy* "princess" in Turkic Runic inscriptions are examined. It is discussed whether the funerals were held in memories of the *katun*s and *kunčuy*s or not, and investigated whether the tombstones were erected in honours of the *katun*s and *kunčuy*s or not.

Key words:Turkic Runic inscriptions, *katun* "queen" and *kunčuy* "princess

Hatice ŞİRİN USER

1. Bu çalışmada günümüz feminist bakış açılarıyla Orta Çağ Türk toplumundaki kadının yeri veya Avrupa dünyasındaki kadın ile Türk kadını karşılaştırması yapılmayacağını vurgulamam gerek. Batılı ve Doğulu erken Orta Çağ gezginlerinin seyahatnamelerinde, Bizans İmparatorluğu veya Çin'den Türk Kağanlığı'na giden elçilerin kronik kayıtlarında Orta Çağ Türk kadınının toplumsal konumundan, giydiği giysi, taktığı takı gibi ince ayrıntılara dek yer verilmiştir. Özellikle, Abbasi halifesi Muktedir'in Hazar Kağanlığı'na bağlı Volga Bulgar *elteber*ine gönderdiği heyette yer alan İbn Fadlan'ın gezi kitabına aktardığı izlenimlerinde, erken Orta Çağ Türk toplumunda kadın, İbn Fadlan'ın kişisel ve kültürel ön yargılarını da içeren renkli betimlemelerle aktarılmıştır[1]. Sözcüklerin etimolojileriyle ilgili tartışmalar literatürde sıkça yer aldığından köken konusu; Türkçede "kadın" ve "eş" için kullanılan sözcükler[2] ayrıntılı incelendiğinden kadınla ilgili sözcükler çalışmanın kapsamında değildir[3].

Çalışmamızda Runik Türk yazıtlarında *katun* ve *kunçuy* sözcüklerinin yer aldığı cümleler incelenerek, sözcüklerin anlam ve kullanım alanları, *katun* ve *kunçuy*lar anısına yoğ töreni yapılıp yapılmadığı, yazıt dikilip dikilmediği tartışılacaktır.

2. Orhon Türkçesinde *katun*un *kagan* eşlerinin resmi sanı olduğu, Runik yazılı birçok metinden dolaylı olarak anlaşılmakla birlikte, somut kanıtları Ötüken Uygur Kağanlık yazıtlarından Taryat Yazıtı'nda geçen cümlelerdir: *täŋridä bolmış el etmiş bilgä* ***ka[ga]n atadı*** *elbilgä* ***katun atadı*** (G 6); ***kagan atıg atanıp katun atıg atanıp*** *ötükän kidin uçınta täz başınta örgin [anta etitdim çıt] anta yaratıtdım* (B 1). Sanların aynı zamanda verilmesi, *kagan*/*katun atama* töreninde belirgin bir hiyerarşi ve cinsiyet ayrımcılığı gözetilmediğinin göstergesidir. II. Türk Kağanlığı yazıtlarında geçen şu cümleler, *teŋri kut*unun hem *kagan*a hem de *katun*a tevcih edilebilirliğinin, *kagan* ve *katun*un *teŋri* katında da denk tutulduklarının yansıması olarak değerlendirilebilir: *kutum bar üçün kagan olurtum* (KT G 9; BK K 7); *ögüm katun kutıŋa inim kül tigin är at buldı* (KT D 31). Kağanların *täŋri täg* olmasına koşut, katunların *umay täg*liği, cinsiyet farkına rağmen, çağın inanç ve gelenekleri gereği *katun*un da *kara bodun* üstünde yükseltildiğinin, kutsandığının belgelerindendir. DLT'de geçen *terken*

[1] İbn Fadlan seyahatnamesi için bkz. Togan 1939; Montgomery 2000; Frye 2005; Şeşen 2010.
[2] Bu konuda bkz. Bang 1925; Pokrovskaya 1961; Çagatay 1963; Zieme 1992; Li 1999; Rásony-Baski 2007.
[3] Etimolojiler için bkz. *katun* (ED: 602b-603a; TMEN 1159); *kunçuy* (Chongor 1952: 99; TMEN 1585; ED: 635a; Ölmez 1999)

katun kutıŋa tegür mendin koşug "Terken katun kutuyla benden koşuk sun" (I: 376)[4], yönetici eşlerinin XI. yüzyılda *Kök Teŋri* kutu ile donatıldığı inancının sürdüğüne dair bir ipucudur. Bu inancın izlerini XIV. yüzyıla kadar sürebilmekteyiz: Yuan Hanedanlığı dönemi Uygur belgelerinden birindeki *tärkän kunčuy täŋrim kutı* söz öbeği, buna iyi bir örnek oluşturabilir: *ügä bäg beš balık-ka barmıš-ta kunčuyum tärkän kunčuy täŋrim kutıŋa közüngäli barmışta bir sıŋar ay turup* "I had no affair and matter to go to Bešbalık. When Ügä Bäg in(?, from?) his *öŋürt* (?)went to Bešbalık, when he went to pay respects to the Majesty of my wife T(ä)rkän Kunčuy T(ä)ŋrim, he stayed one and a half month, …" (Zieme 2009: 263). *Teŋri* kutsamasının *katun* ve *kagan*ı eşit olarak kapsadığının bir başka kanıtı, BK D 10 ve KT D 11'de İlteriş Kagan ve İlbilge Katun'un göğün tepesinden daha yukarılara çıkarıldığının anlatıldığı cümledir: *türk bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilgä katunug täŋri töpüsintä tutup yügärü kötürmiş ärinç*. İlk kez Samoyloviç'in (1934) yayımladığı Nalayhın Yazıtı'nda[5] geçen *kan täŋrid[äm]*//*umay katun* sözcük öbekleri, *kagan*// *täŋri*, *katun*//*umay* denkliğinin diğer bir örneğidir.

Katun unvanı verilirken cinsiyetin yanı sıra, büyük olasılıkla ırk ayrımı da gözetilmemekteydi. 711 başlarında Çin'e elçi göndererek, evlilik yoluyla ittifak kurmak isteyen Kapgan Kağan'ın teklifi, Çin sarayında müzakere edilmiş ve Sung bölgesi prensi Ch'eng-ch'i'nin kızına Chin-shan (Altay dağları) prensesi unvanı verilerek Köktürklere gönderilmesine karar verilmiştir (Taşağıl 2004: 32). 758'de T'ang hanedanlığından Su-tsung (Ch'ien-yüan), kızını Uygur kağanına (Moyun Çor) gelin vermiştir. İmparator elçisi Yü'nün anlattıklarıyla Çin kroniklerine giren bilgiye göre, prenses Ning-kuo ertesi gün *katun* unvanıyla onurlandırılmıştır (Mackerras 1972: 65-68). 821'de tahta çıkan Çin imparatoru Mu-tsung, bir yıl sonra 10. kız kardeşi prenses T'ai-ho'yu Uygur kağanı *Kün Täŋridä Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kagan* ile evlendirmiştir. Prenses T'ai-ho'nun evliliği büyük bir törenle gerçekleşmiş; atalardan kalma tapınaklarda prensese *Jen-hsiao Tuanli Ming-chih Ch'ang-shou katun* unvanı verilmiştir (Çandarlıoğlu 1975: 69).

Clauson ve Doerfer'in *kagan*dan bir derece kadar aşağı soyluluk sanı olarak tanımladıkları *terken*i hem erkek hem de kadınlar taşıyabilmekteydi: *ädräm-lig bögü tärkän k[unčuy*] (Vatectexte: HTVII: 0303 HtPar 150 (19 b); *täŋrikän tégin silig terken kunçuy teŋrim* "pious prince, pure queen, consort princess" (ED: 544b)[6]. Bu ilgi çekici ortaklık ve Uygurca metinlerdeki *täŋri katun*[7] söz öbeği ile, inanç ve coğrafya değişiminden sonra bile, *katun*un *teŋrici* güçleri taşımaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Yönetimin en üstündeki erkeklerin kimi unvanlarını kadınların da taşıması dikkat uyandırıcıdır. *Täŋri katun* ve kağanlık yazıtlarında da belgelenen *täŋrikän kunçuy* san öbeklerindeki *täŋri* ve *täŋrikän*, bu ortaklığın yegâne örnekleri değildir.

*Katun*la ilintili bir başka dikkat çekici nokta, sözcüğün Moğolistan Türk kağanlıkları yazıtları dışında "toprak" ve "tarla" sözcükleriyle ilişkilendirilmesi ve bir ırmak adı olmasıdır: *g*^{2}*ẅk katun yerimkä adrıltım* (Ye 3, Uyuk Turan: 4); …wn[1] *katun tarlagım*, *sub yer käm katun ay kün* (E 12, Aldıı Bel)[8]; *käm katun kabışıp* (Ye 144, Novosyolovo 1). (Vasilyev 1983: 15, 20; Kormuşin 2008: 93-94; 105; Kızlasov 1994: 1991). Uyuk Turan Yazıtı'nda geçen *g*^{2}*ẅk katun*, Vasilyev ve Kormuşin tarafından *ägük katun* okunmuş; Vasilyev *ägük* ve bugünkü Uyuk'u birleştirmiş (Vasilyev 2010); Kormuşin *eg-* eyleminden *egük* "egik nehir, dönemeç yapan nehir" açıklamasını yapmış; *katun* sözcüğünün büyük nehirler için kullanıldığının kesinliğini dile getirmiş ve Aldıı Bel Yazıtı'ndaki *käm katun*'a gönderme yapmıştır. Kızlasov'un yayımladığı Novosyolovo Yazıtı'ndaki *käm katun kabışıp* ibaresi, *Käm* ve Katun ırmaklarının birleşmesinden başka bir şey anlatıyor olabilir mi? Her üç yazıtta da kutsandığına inanılan yaşam kaynakları vurgulanmıştır. Toprak ve suyun *katun* ile

---

[4] *t(ä)ŋri bögü il bilgä arslan t(ä)ŋri uygur tärkänim(i)z kutıŋa* (Vatectexte: Maitr. O.O1)

[5] Malov'un gerçekliğinden kuşkulu olup sahte olabileceğini dile getirdiği bu yazıt, Orkun'da Ulan-Bator (Urga) Kiremit Yazıtı olarak geçer (1994: 353).

[6] *tärkän* için bkz. TMEN 889;

[7] Bkz. Maitr. Dizin. (Ş. Tekin 1976)

[8] Ye 12 yazıtı, satır sayısı ve okunuş bakımından Vasilyev ve Kormuşin yayımlarında farklıdır; *katun* sözcüğünün son harfi Vasilyev'de /m/ ile gösterilmiş olsa da, *kem katun* ibaresinde iki eserin ortaklık gösterdiği söylenebilir. *katun tarlagım* ibaresi Kormuşin'de yoktur; ancak Radloff Atlası'nda açıkça okunabilmektedir (1893: LXXIX).

ilişkilendirilmesi, kuşkusuz kadının doğurganlığından, bereketi simgelemesinden kaynaklanmaktadır. Yenisey yazıtlarında varoluşun temeli toprak ve suyla özdeş tutulan *katun*, günümüzde Altay Krayında bir ırmağın adıdır. Abakan, Kem, Katun, vd. ırmakların şaman inancında, coğrafya adları olmaktan çok konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi kutsal varlıklar olduğuna literatürde değinilmiştir (İnan 1986: 50-51). Yenisey yazıtlarındaki bu örneklerde, "kadın" anlamlı bir cins ad (*katun*) toponime dönüşmüştür. Aynı cins adın antroponim ögesi de olduğu, IV. Johannes'in kızı ve Uzun Hasan'ın karısının adının *Katun* olarak Bizans yıllıklarında geçmesinden anlaşılmaktadır (Moravcsik 1958: 343). "ırmak" anlamlı bir sözcüğün kadınlara özgü *antroponim* ögesi olabileceğine, *Altun Yaruk*'ta geçen *[ügüz ha]tun-ı atl(ı)g bir kunčuy* (AY.P1.02.25) örneğiyle dikkat çekmek isteriz[9]. Ayrıca toponimlerin antroponim ögesi olabildikleri de saptanmıştır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri *Ötüken* yer adıdır. (Zieme 1987: 271). *Ötükän*, Zieme'nin çalışmasında erkek adı olarak saptanmıştır. Sözcüğün baskın dişil karakterine dair verileri ve kadın adı olarak da kullanımını Rybatzki 2006[10]'da bulunabilir. "Kadın şaman" anlamlı *idugan*/*idugen* ve *Ötükän* yer adının ilişkilendirilmesi için ayrıca bkz. Aydın 2007.

Her ne kadar Kaşgarlı Mahmut, *katunlan-* eylemiyle ilgili *uragut katunlandı* "avrat hanımlandı, han karısı şekline girdi." (III: 206) örneğini vererek, XI. yüzyılda *kagan* eşi ve sıradan bir kadının statü farkını dolaylı yoldan dile getirse de, Borovkov'un *Kur'an Tefsiri*'nde aynı eyleme "(bir kadınla) evlenmek" anlamının verilmesi (2002: 126), sözcüğün üst düzey unvan özelliğinin, bu yüzyılda -bazı Türk boylarında- yavaş yavaş yitip sıradanlaştığının belirtisidir. DLT'de *katun*'un "Efrasiyab'ın kızlarından olanların adı olarak tanımlanması (I: 410) ve *Kutadgu Bilig*'de sözcüğün hiç geçmemesi ilginçtir. Sözcüğün Codex Cumanicus'taki "soylu kadın" ve İbn Mühenna Lugati'ndeki "bey karısı" anlamlarını hariç bırakırsak XI. yüzyıldan sonraki hemen hemen tüm metinlerde "kadın, eş, karı" anlamıyla yaygınlaştığı belirlenmiştir. *Katun*, modern Türk dillerinden sadece Sarı Uygurcada "han, prens, derebeyi veya büyük bir memurun karısı, soylu kadın" anlamıyla yaşamaktadır (Li 1999: 247). Böylelikle, *katun*un "eş, karı" anlamıyla genelleşme sürecinin başlamasını, Eski Uygurcaya kadar indirebiliriz[11]. Ancak, bu süreçte, sözcükteki san özelliği bütünüyle ortadan kalkmamıştır. Özellikle Irk Bitig'deki *abınçu katun bolzun* "Cariye, *katun* olsun" cümlesi (Tekin 2004: 22), Eski Uygurca döneminde *kadın köle-katun* tezatının belirgin bir örneğidir ve bu dönemde *katun*un asalet unvanı veya saygınlık simgesi kullanımının damgasını taşımaktadır.

2.1. *Kagan*lık ailesinden olmayan kadınların yazıtlar dönemi Türkçesinde *kız*, *koduz*, *yutuz* sözcükleriyle anılmasına karşın, kagan ailesinden olanların *katun* ve *kunçuy* sanlarını taşıması, Kafesoğlu gibi bazı Türk tarihçilerinin karşıt görüşlerine rağmen, Türk Kağanlığı'ndaki yönetici-yönetilen sınıf arasında hiyerarşik bir düzenin varlığını gösterir. Öte yandan *kagan* ailesine mensup bir başka soyluluk unvanı *kunçuy*, Türk Kağanlık yazıtları dışında kalan Yenisey mezar taşı metinlerinde "hanım, eş, karı" karşılığında yaygınlaşmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un, *kunçuy*u "Hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak *katun kunçuy* denir." (DLT III: 340) tanımlaması, sözcüğün Yenisey Yazıtları'ndaki kullanımı dikkate alınıp düşünüldüğünde XI. yüzyıla göre, arkaik bir değerlendirme sayılabilir mi? Yenisey mezar taşlarında sık sık *kuyda kunçuyum özdä oglum* kalıbı içinde geçen *kunçuy* sözcüğü, egemen ve örgütlü bir devletin soylu kadınına unvan olan bir ögenin, aynı soydan olmalarına, aynı devlet çatısı altında yaşamalarına rağmen, uç/sınır bölgelerde konumlanan boylarda -belki de mevcut yönetime tepki olarak- sıradanlaşmış bir anlamla

---

[9] Günümüz Türkiye Türkçesinde *Irmak* ve *Nehir* yaygın birer kız adıdır.

[10] "OT *ötükän yer* ~ OT *ötükän yi*š ~ MTu. *ötükän* 'a place in the desert of Tatar near Uighur', Uig. *ötükän* 'nom de région correspondant aux Monts Khangai actuels; (Teil von) n. pr.' (DK85.239; Ha86, Te68, Y93); MMoS *etügen* ~ U *'etügen* ~ S, U *ötögen* ~ U *ötegen* 'Erde', S, U *ötögen eke* ~ U *ötegen eke* ~ U *'etüge 'eke* ~ S *eke etügen* 'Mother Earth, the Earth goddess of the ancient Mongols', MoL *etügen ~ itügen* 'shamanist goddess of the earth' ~ Khal. *üteg* 'vulva'….. YarKho/9 *ötükän*; Col II:4-5 *ödükän* (Col) ein Sohn des Stifters. Mi02:17 (USp73/81) *ötükän-tmir* n. pr. eines Zeugen in einem Sklavendokument. Block *yüeh-ti-kan* "*Ötikän = Ötükän"; n. pr. der Frau des Ba-limi, des Großvaters des Mungsuz (F78.35). ManAbg2:8 *ötükän* n. pr. (?). DuUig15:1 *el ötükän ///* ~ 20: 9 *ötükän*. TuManIII/15:r14-15, U I.57, TuMan III/15v:16-17 *el ötükän qutiï* 'die Majestät des El-Otükän'." (34)

[11] Li, TT VII: 52'den *ögün kaŋım katunlarım* "annem, babam ve karılarım" örneğini vererek sözcüğün daha bu dönemde "eş, karı" karşılığındaki kullanımını belgeler (1999: 245).

kullanılmıştır. Ancak Yenisey yazıtlarının bir kısmıyla aynı dönemde yazılmış Eski Uygurca metinlerde *kunçuy*un bir soyluluk sanı olarak kullanımı belirgindir[12]: *tä[rkän] kunčuy-lar töz-ün t(e)gitlär*; *t(ä)rkän kunčuy* (BT13.12.F; MTT0431-0440; HTVIII: 1501 HtPar 198 (42 b).

2.2. Runik Türk yazıtlarının hemen hemen hepsi yöneticilik yapmış (*kagan*dan *beg*e kadar) erkekler adına dikilse de, Tonyukuk Yazıtı 31. satırda geçen *katun yok bolmış ärti anı yoglatayın* cümlesi, *katun*lar anısına yazıt dikilip dikilmediği sorusunu akla getirmektedir. M.S. 710-711'de Türgiş seferi sırasında eşinin öldüğünü öğrenen Kapgan'ın, görevini Tonyukuk'a devredip *äbgärü tüşmä* kararı alması düşündürücüdür. Burada *katun* adına yoğ töreni düzenletmek için, kritik konumunu bırakan bir kağan söz konusudur. *yogla-* ve *yoglat-* eylemleri, KT D 4, BK D 5, KÇ 24, 27'de Bumın Kagan ve Kül İç Çor'un cenaze töreni anlatılırken de kullanılmıştır. İlgili yazıt metinlerinden bu törenlerin yerli halkın ve farklı bodun temsilcilerinin katılımıyla son derece görkemli biçimde gerçekleştiğini bilmekteyiz. Kapgan, eşini *yoglatmak* için Türgiş seferini bıraktıysa, *kagan* eşleri anısına yapılan törenler epeyce ciddi ve önemli olmalıdır. Tören yapılıyorsa, acaba mezar yazıtı da dikiliyor muydu? Tamamen ya da kısmen okunabilmiş olanların sayısı 300'ü bulan yazıtlarda konumuzla ilgili açık ifadeler bulmak zor olsa da, Kormuşin, Ye 20 (Çaa-Hol VIII) yazıtının bir kadının anısına dikildiği konusunda ciddi gerekçeler sunmaktadır. Yazıt metni şöyledir:

1. kül(ü)g (a)pa : b(ä)n 2. tört : ogl(a)n(ı)m b(a)r üç(ü)n : b(ä)ŋkümin [tikdi].

Malov'un ilk satırdaki *apa*'ya "baba" anlamı vermesi (1952: 41-42), Kormuşin tarafından eleştirilmiştir. Kormuşin, *apa* sözcüğünün anlam alanında erilden çok dişil çizgilerin olduğu, anıtın dikilme sebebi olarak "dört oğlu olduğu için" şeklindeki tuhaf bir gerekçenin belirtilmesi, taşta yeterince yer olmasına rağmen yazıt metninin kısalığı gibi ayrıntıları dile getirerek, bunları kadın adına dikilmiş bir mezar taşının işaretleri sayar (Kormuşin 1997: 188-189). Yazıt metni, ne yazık ki, açık bir ifade taşımamaktadır. Ama bu metinde *kuyda kunçuyum* kalıp ibaresinin olmaması da önemlidir. Kuşkusuz Yenisey mezar taşlarının hepsinde bu ibare yoktur; ancak *är atım*; *oglan togdum ärin ulgattım*; *tört iniligü ärtimiz* gibi ifadelerin geçtiği yazıtların erkekler adına dikildiği anlaşılmaktadır. Bu tür ifadeleri taşımayan yazıt metinleri üstünde yapılacak ayrıntılı çalışmalar, kadınlar adına dikilen yazıtları ortaya çıkarabilir; ancak Eski Türkçedeki unvanların bir kısmının kadın-erkek ayrımı gözetilmeksizin kullanımı böyle bir çalışmanın en büyük zorluğu olacaktır. Örneğin *Tilik Tigin Kız Täŋrim, Kagaç Inal* gibi kadın adlarında *tigin* ve *ınal* sanlarının kadınlar için de kullanımı (Zieme 1978: 82; Zieme 1987: 280); *kişi-kisi* sözcüklerini yazım yüzünden ayırt edemeyişimiz ve kimi zaman metin bağlamının da bu konuda muğlak olması vb. Ye 7 (Barık III) Yazıtı'nın son satırındaki *kuyda kunçuyum agaka adrıltım* (Sertkaya 1995: 205) ve BT 13.39'da geçen *anam tuglug kutlug aga, aga* sanının, baskın eril kullanımına rağmen dişil karakter de taşıyabildiğinin en erken yazılı örneklerini sunmaktadır[13].

Kormuşin Ye 6 (Barık II) Yazıtı'nın da *Küni Tirig* adında bir kadının anısına dikildiğini iddia eder. Yazıt metni şöyledir:

1. köni tir(i)g : üç y(a)ş(ı)mda : k(a)ŋsız : bold(u)m 2. [k]ülüg tutuk : iç(i)m (?): kişi kıldı 3. [b]uŋusuz : r^2d^2A : b(ä)n : r^2d^2 …. 4. kuydakı : kunç(u)y(u)mga : (a)dr(ı)ld(ı)m : (a)p(a)m-a

Radloff ve Malov'un ilk sözcüğü *içim* "ağabeyim" okuyup *Külüg Tutuk İçim* olarak unvan öbeğinin parçası saymaları (Malov 1952: 21-22), Kormuşin tarafından akrabalık teriminin kişi adından önce gelmesi gerektiği, Türk sentaksına uygun olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Kormuşin 11. işareti *ş* olarak düzeltip *işi* "soylu birinin eşi" okumuş; *kişi*'yi de "eş, kadın" kabul etmiştir. Cümleye ise "Külüg Tutuk (benim) eşim, (beni) eş kıldı" anlamı vermiştir. Metnin son cümlesini Kormuşin, "[Koruyucumun] odasındaki eşinden ayrıldım. Ah, benim ablam!" (1997: 206-207) olarak yorumlasa da, *kuydaki kunçuyumga adrıltım*, "*kuy* (adı verilen yerdeki) karımdan ayrıldım" olarak anlaşılmakta ve bu Kormuşin'in tezini zayıflatmaktadır. Ye 6, bu konuda kuşkulu bir metinken, Ye 20'nin bir kadın

[12] Bununla birlikte sözcük, günümüzde farklı bir anlam kazanarak yeniden dar bir anlam çerçevesinde kalmıştır. Modern Türk dillerinden sadece ikisinde yaşamaktadır: Tuv. *kunçug* "kaynana; kocanın teyzesi; görümce", Krg. *hun'cug* "kaynana". Bu bağlamda Yakutçada *hatın* ve *hotın* sözcüklerinin de "kaynana" anlamı kazanması (Li 1999: 248), her iki sözcükteki otoriter çizginin siyasal boyuttan ailevi boyuta taşınması açısından ilgi çekicidir (Li 1999: 248).

[13] Geç Ortaçağ örnekleri için bkz. Arat 1987: 576.

anısına dikilip dikilmediği *apa* merkezli tartışılabilir. *Apa*, günümüz Türk dillerinde Eski Türkçedeki eril anlamlarının yanı sıra "nine; anne; hala; abla; ebe" anlamlarıyla kullanımdadır. "abla" anlamı en erken Uygur Türkçesinde, "anne" anlamı ise DLT'de tespit edilmiştir (Li 1999: 167, 120).

Soylu bir kadın anısına dikilmiş olması daha muhtemel bir mezar taşı ise, Ts. Battulga (2005) ve Suzuki Kosetu (2010) tarafından yayımlanan Bömbögör Yazıtıdır. Yazıt metninin okunabilen kısmını Battulga *ilbis ilig qunčuyïŋ (2) tultonï alu qarluq (3) kub arïp tulton aldï*; Suzuki *el beš älig kučuyuŋ (2) utu altunı alu qarluq (3) kuvrap utu altun aldï* okunmuştur. Biz, kısa zaman sonra yayımlanacak çalışmamızda yazıt metninin yeni bir okuma denemesini yaptık. Buna göre yazıt şöyledir: 1. ŋ……. tolt(u)n (?) 2. il bilg[ä] kunç(u)y(u)ŋ 3. tolt(u)nı : l^{1}w (?) k(a)rluk 4. kubr(a)p tolt(u)nl(a)dı. Yazıtın 2. satırındaki, (Il^{2} b^{2}Ig^{2} kunçy^{1}ŋ) *il bil(i)g* veya *il bilg[ä] kunç(u)y(u)ŋ* ibaresi açıktır. 3. satırda (t^{1}wltn^{1}I : l^{1}w (?) k^{1}r^{1}l^{1w}k) tolt(u)nı : l^{1}w (?) k(a)rluk; 4. satırda (k^{w}b^{1}r^{1}p : t^{1}wltn^{1}l^{1}d^{1}I) kubr(a)p tolt(u)nl(a)dı yazımları çok nettir. Metindeki *toltun* sözcüğününün "mezar" anlamı Zieme 2008'de, etimolojisi Tezcan 2010'da açıklanmıştır. "*İl Bilig* (veya *bilgä*) kunçuyun mezarı (2), Karluk toplanıp mezara gömdü" anlamını verip açıkladığımız bu metin, Türk Kağanlık ailesinden Karluklara gelin olarak gitmiş olma ihtimali yüksek bir kunçuyun mezar yazıtı olmalıdır.

İlk kez 1980'de Şinehüü tarafından yayımlanan II. Karabalgasun Yazıtı'nın ilk satırı k^{1}wnç yazımıyla başlamaktadır. Şinehüü kopyasında ve Barutcu Özönder yayınında yazıtın 2. satırı *buyrukı* : (ä)rd(ä)m olarak açıklanır. Bazılhan kopyası (1) kunç : (2) buyr(u)kı (ä)rt(i)m okuyuşuna olanak vermektedir. Ōsawa yayını da son sözcük açısından Bazılhan'la örtüşür: *qunç buyqukï ärtim* "I was *Qunç Buyquki*" (1999: 144). Sonraki satırlarda öŋt(i)n(i)g tıd(a)r (3) (ä)rt(i)m kid(i)n(i)g (4) it^{2}r^{2}ẅr (ä)rt(i)m (5) cümleleri, hem paralel üsluba imkan tanır hem de metin bağlamına *ärdem*'den çok *ärtim* okunuşunun uyum sağladığını gösterir. *kunç buyrukı ärtim* cümlesinin ilk sözcüğü *kunçuy* olabilir mi? B. Özönder, açık olmayan bu imlanın *(a)qunç / aq unç / qunç / qonç* okunabileceğini; ancak elimizdeki Eski Türkçe malzemede bunlara benzer biçimlerin olmadığını belirtir (2001: 180). Şinehüü, sözcüğü *kunçi* okur (1980: 42-43). Róna-Tas, yazıtın bu kısmı *qun*č[*uynïn*g] /// *buyruqï* "buyruq of the princess" olarak onarır. (1987: 41)

Çince alıntıların imlası ve okuyuşundaki sorunlar, Chongor, Shōgaito, Zieme-Kudara, Ölmez ve bşk. tarafından incelenmiştir. Çince kökenli *kunçuy* sözcüğünün alternatif yazımları veya son sesinin düştüğü örnekler, Maitrisimit ve Hsüang-Tsang Biyografisi'nde saptanmıştır: *ögümüz kisilig* ***kunčuka*** *.. inim(i)z il suŋkut tarhanka .. il togmıška* (Maitr.0.01); ***kunčuların*** *katunların* (Maitr.1.15); *igidmiš ögüm(ü)z torku* ***kunču*** (Maitr.0.01); *t(ä)rkän* ***kunčı*** *t(ä)ŋrim hatunumuz* (HTVIII: 1923 HtPar 214 (50 b)), *anam tuglug kutlug aga birlä a[nčulayu]ok* ***kunčıgan*** *(?)[ag]a* (BT 13.42). Maitrisimit'teki *kunçu* ve HT'deki *kunçı* biçimleri, sözcüğün son sesinin düştüğüne kanıttır. O halde Şinehüü'nün *kunçi* okuyuşu dikkate alınıp yazıtın bu kısmı *kunçı buyrukı ärtim* "kunçuy *buyruk*u idim" okunabilir. Kafesoğlu, *katun*ların ayrı sarayları ve buyrukları olup devlet meclislerine katıldıklarını, elçileri kabul ettiklerini De Groot ve Priscus'a dayanarak yazmıştır (1992: 258). Bu Róna-Tas'ın "buyruq of the princess' anlamlandırmasıyla örtüşmektedir. U III.9:5'teki *qatun buyruq-lar birlä* 'die Königin und die Befehlshaber' (Rybatzki 2006: 220), "katun buyrukları" olabilir mi? Eksiz ad tamlaması örneklerini[14], yazıtlar dönemi Türkçesinde toponimlerde (*ötükän yış)*, etnonimlerde (*tabgaç bodun, buyruk bäglär*), yıl adlarında (*biçin yıl*) ve san öbeklerinde (*katun at*) görebiliyoruz. Rybatzki, MaitrHmiXVI: 9r8-9'deki *buyruq bäglär*in 'Befehlshaber-Herren" (oder:) die Befehlshaber und Herren', "buyruklar ve beyler" ya da "buyruk beyleri" olabileceğini belirtmiştir (2006: 219). Eğer, açıklamamız doğruysa, Karabalgasun Yazıtı, bir *kunçuy*un *buyruk*u olan bir bey adına dikilmiş diyebiliriz. Yazıt, doğrudan bir kadın anısına dikilmese de, buyrukların *kagan* emrinde olduğu gibi, yönetici sınıftan bir kadının emrinde de görev yaptığının birincil kaynaktan delili olabilir. Ne yazık ki, yazıtta ne *kunçuy*un ne de *buyruk*un adı yazılmıştır.

Bir *kunçuy* ile *tarkan*ın evliliğinin kutsanması amaçlı yazıldığı düşünülen Arhanan Yazıtı (Barutcu Özönder 2000:126), kayadaki tahribata bağlı olarak yayımcıların metni çok farklı biçimlerde okuduğu sorunlu bir metindir. Ancak hem Klyaştorny-Tryjarski, hem B. Özönder hem de Battulga ilk

[14] *kagan sü, kagan at, katun at, yabgu at, şad at, tabgaç bodun, türgiş kagan, ärtiş ögüz, yinçü ögüz, kadırkan yış, ötükän yış, amga/amgı korgan, tögültün yazı*; *biçin yıl*, *lagzın yıl*, *ıt yıl*, *koń yıl* vd.

iki sözcüğü *täŋrikän kunçuy* okumuşlardır. 1. satırdaki *kül tarkan küdägü* "güvey Kül Tarkan" söz öbeği ve iki yerde çoğul 2. kişi emir ekiyle *kutlug boluŋ* cümlesinin geçmesi metnin bir evlilik töreni sonrasında, kutsama amaçlı dikildiğine dair önemli işaretlerdir.

Kayalar üzerine yazılan *grafiti* türü yazıt gruplarından bir başkası olan Hoyto Tamir'in III. yazıtında geçen *yüzlüg kunçuy tarduş kunçuy* (Sertkaya-Harcavbay 2001: 322), "güzel kunçuy, Tarduş kunçuyu" söz öbeklerinden, bu yazıtın bir kunçuy adına dikildiğini anlıyoruz. Tarduşlar, II. Türk Kağanlığı'na bağlı bir boydu[15]. Bu bağ dünür ilişkisiyle güçlendirilmiş olabilir. Tarduşlarla kurulan evlilik yollu akrabalık bağına dair kağanlık yazıtlarında kayıt yoktur; ama yazıtlarda bir Türk *kunçuy*u ile Türgiş *kagan*ın; bir Türk *tigin*iyle de Türgiş *kagan*ın kızının büyük törenlerle evlendirildikleri anlatılmıştır. m(ä)n : *[t]ürg(i)ş : k(a)g(a)nka : kız(ı)m [kunç(u)y(u)]g (ä)rt(i)ŋü : ul(u)g : törün : (a)lı birt(i)m* (BK K 9); *tür[g(i)ş k(a)g(a)n] kızın : (ä)rt(i)ŋü : ul(u)g : törün ogl(u)ma : (a)lı birt(i)m* (BK K 9-10). Hoyto Tamir'in XIV. metninde ….. *tarduş kül iç çor beş balıkka barır biz* cümlesi, bu yazıtların Tarduşlara ait olduğu ve VIII. yy.da yazılmış olabilecekleri tahminlerine yol açmıştır (Orkun 1994: 299). III. yazıtta geçen *tarduş kunçuy* san öbeği, bu saptamanın, en azından iki yazıt metni için doğru olabileceğini düşündürmektedir.

Turfan'ın 10 km. batısında bulunan Yar Khoto kent harabeleri yakınındaki Yar ırmağı yatağında mağara duvarlarına yazılı Runik grafiti örnekleri M. Erdal tarafından yayımlanmıştır (1993). Buradaki 22 yazıt metninden 2'sinde *kunçuy* sözcüğü, 3'ünde *siŋil* sözcüğü geçmektedir. 5 numaralı yazıtı Erdal *körtlä čor kunč(u)y y(a)n(ï)ş(ï)m-a. (ä)s(ä)n(i)m öt(ü)k(ä)[n]* ? "Körtlä čor. (My) wife (??), my return, oh. My well-being. Ötükän." okumuştur (1993: 97). Bu yazıttaki *y(a)n(ï)ş(ï)m* imlasının ikinci harfi n^1 yerine b^1 olabilir mi? Yenisey yazıtlarında grafiksel bakımdan b^1'in n^1'e yaklaştığı örnekler için bkz. Vasilyev 1983: 7. Böyle bir olasılıkla okuduğumuzda ortaya şu cümle çıkıyor: *körtlä čor kunč(u)y y(a)v(a)ş(ï)m-a. (ä)s(ä)n(i)m öt(ü)k(ä)[n]* "*Körtlä Çor*(un) karısı. Tatlım. Äsän'im. Ötükän." M II 8,16-9,18'de geçen *yarok täŋrilär yarlïkazunïn yavašïm birlä yakïšïpan adrïlmalïm küčlüg prištilär küç berzünin közi karam birlä k[ör]üšüp[än] külüšüpän oloralïm* 'May the bright gods permit it and let my gentle one and me be united never to get separated (again); may the powerful angels give us strength and may my blackeyed one meet and sit together laughing.' (Erdal 2004: 236) cümlesinden anlaşıldığı üzere *yavaş* "halim, selim, mülayim", 1. kişi iyelik ekiyle sevgiliye hitaba dönüşmüş; Ttü.deki "tatlım, canım" gibi bir anlamla kullanılmıştır. Krş. U III. 4 *yavaš amraq bägim hričantre* 'mein sanfter, lieber Herr, H.' (Rybatzki 2006: 87). *Äsän*, eski Uygur onomastiğinde kişi adı olarak, Zieme ve Rybatzki tarafından belirlenmiştir: *qïzïm äsän qunčuy-qa* "Tochter Äsän Qunčuy" (Zieme 1987: 273; Rybatzki 2006: 177). Grafitideki *Äsän* ve *Ötükän, Körtlä Çor*'un eşinin adı olabilir. Erdal tarafından 5. yazıtı yazan kişiyle aynı elden çıktığı düşünülen 6. yazıttaki *yil(i)g čor s(i)ŋ(i)l (?) kunč(u)y(u)m (?)-a (ä)s(ä)n(i)m üč[ün]* "Yilig çor. (My younger sister (?) (and) my wife (?), oh. For (?) my well-being" (1993: 99), aynı açıdan baktığımızda "Yilig Çor kız kardeşi. (Benim) eşim) Äsän'im." anlaşılabilir.

Sonuç: Türk Runik yazıtlarının farklı bakış açılarıyla okunmasının yeni bilgi ve birikim kaynakları sağlayabileceğine inanıyoruz. Epigrafi sorunlarının okuyuşları; bazı sözcüklerdeki anlam çeşitliliğinin yorumları zorlaştırdığı bir gerçektir. Elimizdeki yazıtlar dönemi sonrası yayımlanmış/işlenmiş malzemenin zenginliği, yazıtlar Türkçesindeki sorunları aşmamızı sağlayabilecek anahtarlar içermektedir. Bu bildiride, erken Orta çağ Türk devletleri yöneticilerinin ve alt boy liderlerinin eşleri adına/anısına dikilmiş yazıtlar olabileği üzerinde duruldu. Daha ileri çalışmalarla, bu konu geliştirilebilir. Özellikle Bömbögör Yazıtı gibi üstünde az çalışılmış kısa yazıtların, yazıtlar dönemi sonrasına ait işlenmiş malzemeden yararlanılarak yeni okumalarla ve farklı perspektiflerle yorumlanması, sadece kadınlar için yazılan yazıtların ortaya çıkarılmasını sağlamakla kalmayacak, yazıtların konusal tasniflerinin zenginleşmesini, Eski Türkçenin söz dağarcığına yeni verilerin eklenmesini, bazı yanlışların düzeltilmesini temin edecek ve erken Orta Çağ Türk tarihi ile kültürünün karanlıkta kalan bazı yönlerini de aydınlatacaktır.

---

[15] Türk Kağanlığı döneminde Tarduşlar örgütlü bir devlet kuramamıştır. Elteriş Kağan tahta çıktığında onu kutlayanlar arasında Tarduş beyleri de vardı. Bilge, kağan olmadan önce, 697'de Tarduş şadı olmuştur (KT D 17; BK G 13-15). Bu kayıtlar, Tarduşların Türk Kaganlığı'na bağlı bir boy olduklarını açık kılar.

KAYNAKLAR

ARAT, R. R. (1987), *Vekayi. Babur'un Hâtıratı*, Ankara: TTK yayınları.

AYDIN, E. (2007), "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, 1262-1269.

- (2008), "Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Yabancı Öğelerin Yazımı Çerçevesinde Eski Türk Yazıtlarının Yazımı Üzerine Notlar", *Turkish Studies* 3/6, Fall 2008 (Prof. Dr. İsmail Ünver Adına), 96-108.

BANG, W. (1925), Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen İnstitut. Zweiter Brief: Uzuntonlug-die Krone der Schöpfung", *Ungarische Jahrbücher 5,* 231-251.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. S. (2000), "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı", *Kök Araştırmalar*, cilt II, Sayı: I, Bahar 2000, 121-133.

- (2001), "Eski Türk Çağı Yazıtları: II. Karabalgasun Yazıtı", *KÖK Araştırmalar III/1, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (Bahar 2001), Ankara: KÖKSAV Yayınları, 179-183.

BATTULGA, Ts. (2005), *Mongolın Runi Biçgiin Dursgaluud*. Corpus Scriptorum, Tomus 1, Ulaanbaatar.

BOROVKOV, A.K. (1992), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* (*XII.-XIII. Yüzyıllar*), Ankara: TDK Yayınları.

CHONGOR, B. (1952), "Chinese in the Uighur Script of the T'ang Period", *AOH* II, 73-121.

CLAUSON, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press (=ED).

ÇAGATAY, S. (1963), "Türkçede 'Kadın' İçin Kullanılan Sözler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962*, Ankara: TDK Yayınları, Ankara, 13-49.

ÇANDARLIOĞLU, G. (1975), "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, s. 27-28, 63-70.

Divanü Lûgat-it-Türk I-IV (1998-1999), (Çeviren: B. ATALAY), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (=DLT).

DOERFER, G. (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH (=TMEN).

ERDAL, M. (1993), "The Runic Graffiti at Yar Khoto", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 3, *Talat Tekin Armağanı*, Ankara: Simurg Yayınları, 87-108.

- (2004), *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden: Brill Academic Publishers.

FRYE, R. (2005), *Ibn Fadlan's Journey to Russia*. A Tenth-Century Traveler from Baghdad to the Volga River, Princeton: Markus Wiener Publishers.

İNAN, A. (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: TTK Yayınları.

KAFESOĞLU, İ. (1992), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi yayınları.

KIZLASOV, İ. L. (1994), *Runiçeskie pis'mennosti yevraziyskih stepey*, Moskva: İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literaturan RAN.

KORMUŞİN, İ. V. (1997), *Tyurkskie yeniseyskie epitafii. Tekstı i issledovaniya*, Moskva: Nauka.

KOSETU, S. (2010), "Newly Found Turkic Inscription from Bömbögör: On the Conflict for the Hegemony in Mongolia from the Qarluq'a Viewpoint", *New Trends in Studies on Liao, Jin and Xi-Xia (3)*, Edited by: S. Arakawa, Y. Takai, K. Watanabe, Tokyo University of Foreign Studies, Research Institute for Language and Culture of Asia and Africa (ILCAA): Tokyo.

Lİ, Yong Sŏng (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, TDAD: 15, İstanbul: Simurg Yayınları.

MACKERRAS, C. (1972), *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*: *a study in Sino-Uighur Relations 744-840*, Canberra: Australian National University Press, 55-125.

MALOV, S. E. (1952), *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov, textı i perevodi*, Moskva- Leningrad: Akademiy Nauk SSSR.

MONTGOMERY, J. E (2000), *Ibn Faḍlān and the Rūsiyyah, Journal of Arabic and Islamic Studies*, 3 (2000).

MORAVCSIK, Gy. (1958). *Byzantinoturcica I*, Die Byzantinischen Quellen der Geshichte der Türkvölker, Akademie Verlag, Berlin; *II*, Die Byzantinischen Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen, Berlin: Akademie Verlag.

ŌSAWA, T. (1999), "Qara Balqasun Inscription II": *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (eds. T. MORIYASU – A. OCHIR), Tokyo: The Society of Central Eurasian Studies, 143-145.

ÖLMEZ, M. (1999), "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3)", *Türk Dilleri Araştırmaları 9*, Ankara: Simurg Yayınları, 59-65.

POKROVSKAYA, L. A. (1961), "Terminı rodstva v Tyurkskih yazıkah", *İstoriçeskoye razvitiye leksiki Tyurkskih yazıkov*, Moskva, 11-81.

RÁSONY, L.-BASKI, I. (2007), *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, Bloomington, Indiana: Indiana University Uralic and Altaic Series.

RÓNA-TAS A. (1987), "Problems of the East European Scripts with Special Regard to the Newly Found Inscription of Szarvas", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medievo* 35, 483-511.
RYBATZKI, V. (2000), "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", *CAJ*, Vol. 44/2, Wiesbaden: Harrasowitz, 205-292.
- (2006), *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente, Eine lexikalische Untersuchung*, Helsinki: Yliopistopaino Oy (Erişim Tarihi: 23.07. 2007; Genel ağ adresi: http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/aasia/vk/rybatzki/dieperso.pdf)
SAMOYLOVİÇ, A. N., (1934), "Novıe tyurkskie runı iz Mongolii I", *İzvestiya Akademii Nauk SSSR*, No: 8, 631-434.
SERTKAYA, O. F. (1995), "Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri": *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 200-208.
SERTKAYA, O. F.-HARCAVBAY, S. (2001), "Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten 2000*, 313-346.
ŞEŞEN, R. (2010), *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
ŞİNEHÜÜ (1980), "Novıy pamyatnik runiçeskoy uygurskogo Karabalgasuna", *Olon ulsın Mongolç Erdemtniy III ih hural, III bot'*, Ulaanbaatar, 301-305.
TAŞAĞIL, A. (2004), *Göktürkler III*, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
TEZCAN, S. (2010), "Etimoloji Önerileri", *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 2010, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara (yayımlanmamış bildiri).
TEKİN, Ş. (1976), "*Uygurca Metinler II. Maytrısimit. Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma. Uygurca İptidai Bir Dram*, Ankara: Sevinç Matbaası.
TEKİN, T. (2004), *Irk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü Kitap.
TOGAN, Z. V. (1939), *Ibn Fadlan's Reisebericht*. *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*. Band 24, Nr. 3, Leipzig 1939.
VASİLYEV, D. D. (1983a), *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad.
- (2010), "Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler" *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 2010, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara (yayımlanmamış bildiri).
Vatectexte→ http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de (Erişim tarihi: 02.11.2010).
ZIEME, P. (1978), "Materialien zum Uigurischen Onomasticon I", *TDAY-B 1977*, Ankara: TDK Yayınları, 71-86.
- (1987), "Materialien zum Uigurischen Onomasticon III", *TDAY-B 1984*, Ankara: TDK Yayınları, 267-283.
- (1992), "Some Remarks on Old Turkish Words for Wife", *TDAY-B 1987*, Ankara: TDK Yayınları, 305-309.
- (2008), "Abschied vom Alttürkischen Witwenkleid", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 61 (3), 359–364.
- (2009), "Ordo Uluš, Solmı And Bešbalık", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Volume 62 (3), 255–266.